

Kuka keksi ”taiteen” ja ”taiteilijan”?

Suomenkielisen taidehistoriallisen oppisanaston syntyvaiheita

Taidehistorian tieteenalalle on muodostunut runsaan 150 vuoden aikana täsmällinen suomenkielinen oppisanasto. Suomenkielinen – samoin kuin ruotsinkielinenkin – tieteellinen julkaiseminen on tullut tienhaaraan. Kansainvälistymistä arvostava akateemisen maailman mittaristo suosii laajemmalle tiedeyhteisölle ymmärrettävää englantia. Tiedepoliittisessa keskustelussa etenkin vuonna 2011 julkistettu Julkaisufoorumi-hanke on nostanut esiin suomenkielisen julkaisemisen asemasta huolestuneita puheenvuoroja. Motiivini tämän artikkelin kirjoittamiseen ei ole halu kyseenalaistaa englannin kielellä julkaisemista, vaan syy on ensisijaisesti aiempien tutkimusteni kautta virinnyt kiinnostus varhaista suomenkielistä taide- ja tietokirjallisuutta kohtaan. Nämä kirjalliselta tyyliltään paikoin onnahtelevat ja termistöltään hapuilevat julkaisut ovat saaneet minut kiinnostumaan suomenkielisen taidesanaston historiallisista vaiheista.

Tutkimukseni tavoitteena on selvittää, millainen kehityskulku suomenkielisen taidesanaston muotoutuminen oli. Taidetta tutkivat akateemiset oppiaineet muodostivat Helsingin yliopistossa 1800-luvun lopulle saakka eriytymättömän esteettisten aineiden ryhmän. Alan oppituoli oli virkani-mekkeeltään estetiikan ja nykyiskansain kirjallisuuden professuuri. Näin olen suomenkielisen taidesanaston muodostuminen on monialainen ilmiö, joka sivuaa estetiikan ja taidehistorian ohella kirjallisuutta ja teatteritiedettä.¹ Tutkimusaineiston valinnasta johtuen tämä artikkeli kohdentuu lähinnä taidehistorian ilmiökenttään. Ensisijaisen tutkimusaineiston muodostavat 1800-luvun loppupuoliskon aikana julkaistut taidehistoriallisiksi luokituttavat monografiateokset. Tarkastelen tekijöitä, jotka vaikuttivat sanastotyöhön 1800-luvun aikana. Mitkä kielet antoivat virikkeitä suomenkielisten vastineiden laadintaan? Tarkastelu jäsenyytä pääsääntöisesti kirjasuomen kehityksen vaiheita noudatellen. Taidekielen muotoutumisvaiheen erityispiirteet kytkevät sen kieli- ja kulttuuripoliittisiin linjanvetoihin.

1 Esteettisten aineiden profiloinnista ja taidehistorian oppituolin eriytymisestä Ringbom 1986, 63; Kuisma & Riikonen 2005, 10–11; Vakkari 2007b, 69; Selkokari 2008, 13.

Selvitystyössä olen voinut seurata useiden aiempien tutkijoiden viitoitettamia jälkiä. Etymologinen tutkimuskirjallisuus sisältää tietoja myös taiteen erikoissanaston historiasta². Taidekirjallisuuden vaiheiden osalta seuraan etenkin Eero Saarenheimon tutkimuksia. Kansallisten merkkimiesten ja humanististen tieteenalojen pioneerien elämänvaiheita ja suomen kielen asemaa heidän tieteellisessä toiminnassaan ovat selvittäneet monet tutkijat, kuten Emil Nervanderia tutkinut Leena Valkeapää. Eliel Aspelin-Haapkyllää Eero Saarenheimon lisäksi on tutkinut Hanne Selkokari.³

Suomen kieli sivistyskieleksi

Taidesanaston synty on seurausta laajavaikutteisesta kielipoliittisesta ohjelmasta. J. V. Snellman loi kielipoliittisella ohjelmallaan 1840-luvulla käsityksen suomen kielestä kansallisen sivistyksen ehtona. Hänen tavoitteenaan oli tehdä suomesta virkakieli ja luoda edellytykset suomalaisen kirjallisuuden synnylle.⁴

Fennomaaninen liike ryhtyi toteuttamaan suomen kielen käyttöönottoa ja pyrki toimillaan edistämään suomen kehittymistä laaja-alaiseksi sivistyskieleksi. Fennomaanit voittivat puolelleen 1800-luvun jälkipuoliskolla papistoa ja talonpoikia erityisesti sisämaassa. Liike pyrki sivistyneistön suomalaistamiseen, jotta se puolestaan olisi kyennyt kasvattamaan kansasta hyviä kansalaisia Suomen valtiolle. Taustalla vaikutti näin ollen pyrkimys syvempään kansalliseen yhtenäistymiseen. Kansansivistystyöstä tuli yksi sekä periaatteellisesti että käytännössä vaalituista toimintatavoista.⁵

Eurooppalaisesta vallankumousliikehinnästä huolestunut keisari ryhtyi toimiin suomalaisen kulttuurin separatistisiksi oletettavia piirteitä vastaan. Suomen kielen aseman muutoskehitys katkaistiin vuoden 1850 kieliasetuksella, joka rajoitti suomenkielisen kirjallisuuden painamisen hartauskirjallisuuteen ja taloutta koskeviin julkaisuihin. Tieteellinen kirjallisuus oli kuitenkin rajattu asetuksen ulkopuolelle, joten ensimmäiset suomenkieliset väitöskirjat ilmestyivät 1850-luvulla. Kieliasetus kumottiin kymmenen vuoden kuluttua. Käytännössä asetuksen valvonta väljeni jo Krimin sodan aikana.⁶

2 Rapola 1960; Jussila 1998; Häkkinen 2004.

3 Saarenheimo 2001; Valkeapää 2007; Selkokari 2008; J. J. Tikkasen suomenkieliset monografiat-okset ajoittuvat 1900-luvun puolelle, joten ne jäävät rajauksen ulkopuolelle. Tikkasen taustasta ja akateemisesta urasta katso Vakkari 2007a, 9; Vakkari 2007b, 70–71.

4 Kaukonen 1982, 16–19; Liikanen 1995, 112.

5 Ruutu 1980, 86, 88, 93.

6 Junnila 1987, 108.

Suomen kielen reskripti vuodelta 1863 nosti suomen ruotsin veroiseksi kaikessa, mikä koski välittömästi maan varsinaista suomenkielistä väestöä. Ruotsi säilyi kuitenkin maan virallisena kielenä. Kielisäädös sisälsi kahdenkymmenen vuoden siirtymäajan, jonka kuluessa suomen kielen piti saavuttaa tasaveroiset oikeudet ruotsin kielen rinnalla yhteiskunnan kaikilla alueilla. Keisarillinen käskykirje jätti senaatille vapaan tulkintavaltuuden päättää tarvittavista toimenpiteistä.⁷ Tämä oli osaltaan syy, jonka vuoksi suomenmielinen sivistyneistö ryhtyi aktiivisesti edistämään sanastotyötä niillä kulttuurielämän alueilla, jotka tarvitsivat suomenkielisiä uudissanoja. Samaan aikaan suomen kielen suullisesta taidosta tuli entistä tärkeämpi tekijä esimerkiksi menestyksekkäällä virkaauralla.

Suomenmielisten yhdistysten panos suomen kielen ja kulttuurin kehittämisessä nousi tärkeäksi. Vakaa luottamus suomen kielen kehitysmahdollisuuksiin oli motivoinut vuonna 1831 perustettua Suomalaisen Kirjallisuuden Seuraa, joka syntyi Turun akatemian porthanilaiselle perinteelle. Työmuodoissaan se toteutti eurooppalaisten yliopistokaupunkien kirjallisuusseurojen viitoittamia esikuvia. Muista 1800-luvun suomalaisuusryhmistä monet jäivät pienen piirin lyhtyaikaiseksi harrastukseksi. Erinimiset samaan asiaan keskittyneet yhdistykset seurasivat nopeasti toisiaan. Taidealan edistämistä ajoi mm. vuonna 1869 perustettu Suomalainen Seura. Samanniminen yhdistys oli perustettu jo vuonna 1864, ja toinenkin miltei samanniminen yhdistys, nimittäin Suomen ystäväin seura, toimi Helsingissä 1860-luvulla. Kaikille näille oli yhteistä suomen kielen käytön laajentamisyrittäminen.⁸

Rintamalinjat ja näkemuserot suhtautumisessa suomenkieliseen koulutukseen jyrkkenivät 1860-luvulta alkaen. Kehitys johti kielitaistelun kuumenemiseen vuonna 1872. Taistelu koski suomen asemaa mahdollisena sivistyskielenä. Suomalaismielinen siipi kannatti suomen kieleen siirtymistä kaikilla yhteiskunnan lohkoilla, kun ruotsalaismieliset puolestaan olisivat pitäneet ruotsin sivistyskielenä, mutta edellyttäneet sivistyneistöltä suomen kielen taitoa kanssakäymiseen suomenkielisen enemmistön kanssa.

Suomen kielen kehittämisen kannalta keskeistä oli käytännön toimintaan suuntautunut vaihe. Systemaattinen sanastotyö ulotettiin yhteiskunnan eri alueille. Työn edistämiseen liittyi muun muassa Kotikielen seuran perustaminen vuonna 1876.⁹ Oleelliseksi muodostui suomenkielistyvän sivistyneistön asenne suomen kielen käyttömahdollisuuksia kohtaan. Taipuakseen taidehistorian kaltaiseen tieteelliseen käyttöön kieli tarvitsi täsmällistä sanastoa.

7 Rommi 1987, 250–251; Häkkinen 2004, 15.

8 Aspelin-Haapkylä 1906, 18, 145; Liikanen 1995, 112–113.

9 Paunonen 1976, 310–432.

Kuvaavan esimerkin 1800-luvun puolivälin jälkeisestä todellisuudesta antavat suomen kieltä sinnikkäästi opiskelevan, sittemmin suomalaisen teatterin voimahahmoksi nousevan nuoren Kaarlo Bergbomin (1843–1906) kokemukset suomen kielestä, sen käyttäjistä ja saatavilla olevasta suomenkielisestä kirjallisuudesta.

Täysin suomenkielisten sisämaan pitäjien katsottiin olevan paras paikka puhtaan suomen kielen opiskeluun. Saarijärvi runebergiläisenä pitäjänä vaikutti kiinnostavalta kohteelta, ja sinne myös Kaarlo Bergbom hakeutui opiskelemaan suomea vuonna 1859. Seuraavan suomen opiskelumahdollisuuden tarjosi Sääksmäki, missä hän oleskeli Voipaalan kartanossa seuraavina kesinä. Bergbom halusi jatkaa suomen opintojaan vielä uudelleen saarijärveläisessä maalaistalossa vuonna 1863. Seuraavana vuonna Saarijärvi vähäisine kulttuurivirikkeineen vaikutti liian kauhealta paikalta suomen opiskelulle. Sen sijaan sisämaan nuori koulukaupunki Jyväskylä tuntui Snellmanin suosittellemaa Kajaania houkuttelevammalta kohteelta. Alkuvuodesta 1864 matkaan lähtenyt nuori Bergbom tosin katui paikkavalintaansa, sillä Jyväskylässä puhuttiin enimmäkseen ruotsia. Kaupungin oppilaitosten opettajakunnasta suomen kielen opiskelija löysi kuitenkin pätevät ohjaajat etenkin oikean lausumistavan harjoitteluun.¹⁰

Suomenkielisen luettavan puute harmitti Bergbomia. Painorajoitusten vuoksi Jyväskylän pieni kirjakauppa pystyi tarjoamaan vain pieniä kirjasia eri aiheista. Heikkolaatuisia hartauskirjakäännöksiä oli sen sijaan saatavilla runsaasti. Bergbomin mielestä oli sääli, että suomenkielentaitoiset käyttivät aikaansa sellaisten kääntämiseen. Ostava yleisökin oli hänen mielestään kiinnostunut aivan vääristä tuotteista; erilaiset Raamatun apokryftekstit menivät paremmin kaupaksi kuin laadukas *Kanteletar*. Bergbom tiedusteli kirjeissään maailmankirjallisuuden klassikoiden käännösten etenemistä ja Aleksis Stenvallin [Kiven] kirjallisten töiden valmistumista.¹¹

Kuten nuoren Bergbomin kirjakauppakäynnit osoittivat, yksityiset pienkustantajat eivät kokeneet suomenkielisen kirjallisuuden kehittämistä tehtäväkseen. Tietopuolisen kirjallisuuden kustantamiseen tarvittiin erityinen aatteellinen toimija, ja näin syntyi ajatus Kansanvalistusseurasta kansansivistystyön kanavana. Uuden Suomettaren tammikuussa 1872 julkistama Kansanvalistusseuran perustamisajatus kiteyttää kansallisromanttisen näkemyksen kansansivistystyöstä. Lähtökohtana oli ajatus siitä, että korkeampaa oppisivistystä julkisissa oppilaitoksissa saaneiden kansalaisvelvollisuus oli tietopuolisen valistuksen jakaminen muille kansanluokille. Sivistyneistöltä edellytettiin sitoutumista kansanvalistusasiaan liittymällä kannattajajäseneksi perustettavaan seuraan tai itse työllään edistämällä valistusta. Seura tarjosi niin ikään kanavan, jonka avulla oli mahdollista osoittaa lah-

¹⁰ Aspelin-Haapkylä 1906, 72–73, 84–85.

¹¹ Aspelin-Haapkylä 1906, 86–87.

joitusvaroja kansanvalistustyöhön. Uuden Suomettaren pääkirjoituksessa nostettiin esikuvaksi Ruotsissa menestynyt *Läsning för folket* -julkaisu, joka ilmestyi neljä kertaa vuodessa. Ehdotus seuran perustamisesta sai kannatusta, ja Kansanvalistusseura perustettiin vuonna 1874.¹²

Kansanvalistusseuran monista sarjoista muodostui julkaisukanava tai dehistorioitsijoidenkin tutkimuksille. Emil Nervanderin ja Eliel Aspelin-Haapkylän kirjallista tuotantoa julkaistiin Kansanvalistusseuran sarjoissa sekä ruotsiksi että suomeksi.

Systemaattinen taidesanaston kehittäminen

Akateemiselle kulttuurille oli tyypillistä vielä 1800-luvulla suhtautuminen latinaan tieteen perinteisenä kansainvälisenä kielenä. Tutkijoiden kontaktit Saksaan ja saksankieliseen tiedekirjallisuuteen leimasivat suomalaisten akateemista vuorovaikutusta. Suomalaisten tiedemiesten äidinkieli oli ruotsi. Tämä kolmikanta latina-saksa-ruotsi tuli vahvasti näkyviin 1800-luvun akateemisessa sanastotyössä. Gustaf Renvallin vuonna 1826 julkaistu *Suomalainen Sana-Kirja* oli merkittävä ponnistus suomen kielen tunnetuksi tekemisessä myös kansainvälisesti. Sanakirjasta tuli suomalais-latinalais-saksalainen erityisesti sen kansainvälistä käyttöä ajatellen. Laatijan alkupe räinen tavoite oli ollut suomalais-ruotsalainen sanakirja. Kokonaisvaltaisin 1800-luvun suurista sanakirjahankkeista oli Elias Lönnrotin 1840-luvulta alkaen vireillä pitämä valtaisa projekti, jonka tulokset julkaistiin 1866–1880 yhteensä 14 niteenä. Lönnrotin sanamäärä ylsi yli 200 000 sanaan.¹³

Suomenkielisen opetuksen yleistyessä koululaisten ja ylioppilaiden käyttöön tarvittiin sanakirjoja. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran sihteeri Frans Wilhelm Rothsten laati ansiokkaan latinalais-suomalaisen sanakirjan, joka ilmestyi vuonna 1864. Helsingin yliopiston saksan kielen lehtori Bernhard Fredrik Godenhjelm laati saksalais-suomalaisen sanakirjan, joka julkaistiin vuonna 1873. Ranskalaista vaikutusta ja ranskalais-suomalaisen sanakirjatyön tuloksia suomen kieleen edustaa valtiopäivämies Agathon Meurmanin panos uudissanojen luojana. Meurmanin sanakirja ilmestyi vuonna 1877.¹⁴

Yleissanakirjoissa taidesanaston osuus oli niukka. Nuori sivistyneistö pyrki osaltaan täyttämään puutetta. Pohjalaisten ylioppilaiden Arkadiayhdistys otti ohjelmaansa 1860-luvulla esteettisen sanaston kehittämisen, mutta ponnistelut tuottivat niukasti tulosta. Keskeisenä puuhamiehenä vaikutti Pohjalaisen osakunnan jäsen Emil Nervander.¹⁵

12 Kansanvalistuksesta kysymys. Uusi Suometar 31.01.1872; Selkokari 2008, 46–47.

13 Renvall 1826; Tommila 2001, 319.

14 Rothsten 1864. Sanakirjan 2. painos ilmestyi 1884; Godenhjelm 1873; Rapola 1960, 112.

15 Saarenheimo, Eero 1980, 13–14; Saarenheimo 2001, 24; yhdistyksestä myös Aspelin-Haapkylä 1906, 31.

Osa taidesanastosta oli syntynyt jo snellmanilaisen kansallisen herätyksen innoittamana. Taide-sana, joka on johdettu taitaa verbistä, on jyväskyläläisen piirilääkäri Wolmar Schildtin (1810–1893) luomus. Nimimerkillä W. Kilpinen Schildt julkaisi Helsingfors Morgonbladetissa listan keksimistään uudissanoista kesällä 1842. Näihin kuuluivat mm. tiede ja taide. Taidesanaa oli edeltänyt käännoässä konsti, jonka käyttö jäi vähäiseksi suomen kielessä.¹⁶

Vanhaan kirjasuomeen kuuluvia sanoja edustaa esimerkiksi kuva. Se on vanha germaaninen lainasana, joka esiintyy mm. Agricolan kirjakielessä. Kuvapatsas kuuluu vuoden 1642 Raamatun suomennoksen sanastoon.¹⁷ Niin ikään maalata-verbi esiintyy jo Agricolalla ja maalari-sana vuoden 1642 Raamatussa. Teos (*verk, Werk*) jotain tekeillä olevan merkityksessä esiintyy jo H. Archeriuksella 1756. Yhdyssana taideteos esiintyi ensimmäistä kertaa virallisessa asiakirjakäännöksessä vuonna 1861.¹⁸

Taiteilija-sana sen sijaan keksittiin vasta vuonna 1872, jolloin Kaarlo Bergbom käytti sitä lehtiartikkelissaan, jossa hän luonnehtii suomalaisen teatteritaiteen tilaa ja toimijoita: ”-- Ida Basilier -- on toki suomalainen, eikä ainoastaan hyvä, vaan etewäkin draamallinen taiteilija.” Läpi koko samaisen tekstin Bergbom käyttää loogisesti taiteilija-sanaa yksilöiden taiteilijan tarpeen mukaan kunkin taiteenalan mukaan esimerkiksi näyttelijäksi.¹⁹

Taiteilija-sanan vakiintuminen käyttöön kesti useita vuosia. Se ei ehtinyt Lönnrotin vihkoina julkaistuun sanakirjaan. Taiteilijan sijasta Lönnrot julkistaa sanan taideniekka, joka oli peräisin vuodelta 1846, jolloin sen lanseerasivat Pietari Hannikainen ja Paavo Tikkanen.²⁰ Taideniekka oli käytössä varsin yleisesti vielä koko 1870-luvun. Eliel Aspelin kuvasi veljelleen J. R. Aspelinille Nürnbergin taiteilijapiirien tapaa kokoontua säännöllisesti yhteen keskustelemaan: ”-- muutamat Nürnbergin taideoppineista ja taideniekkoista pitävät tapana --”. Taidemaalari sana esiintyi Agathon Meurmanin ranskalais-suomalaisessa sanakirjassa vuonna 1877.²¹

Osa uudissanoista etsi pioneerivaiheessa vielä muotoaan. Näin on esimerkiksi näyttely-sanan kohdalla. Suomen kielen monivivahteisista sanamuodostusvaihtoehdoista Lönnrot suosi sanaa näyttelö sittemmin sen sijasta vakiintuneen näyttelyn sijasta. Lönnrotilla on näyttelölle myös rinnakkaissana näyttäjäiset. Esimerkki näyttelön käytöstä virallisessa yhteydessä on vuonna

16 Kilpinen, W. 1842. Förslag till nya ordbildningar i Finskan. Helsingfors Morgonbladet 28.7.1842; Leskinen 1993, 55; Häkkinen 2004, 1255.

17 Jussila 1998, 122; Häkkinen 2004, 527–528.

18 Jussila 1998, 266; Rapola 1960, 66.

19 B[ergbom], K[aarlo] 1872. Muutamia sanoja nykyisistä teaterioloistamme. Kirjallinen Kuukausilehti. Maaliskuu 1872 nro 3, 75–76.

20 Lönnrot 1880, 649; Rapola 1960, 66, 104; Saarenheimo 2001, 24.

21 SKS KIA, Eliel Aspelin-Haapkyän arkisto: Eliel Aspelin-Haapkyän kirjeenvaihtoa. Kokoelmat 87–88. Mf 1972:1. Eliel Aspelin J.R. Aspelinille 11.3.1876; Rapola 1960, 66.

1876 järjestetyn yleisen näyttelyn luettelon suomennos: *Yleinen Suomen Näyttelö Helsingissä 1876. Wirallinen luettelo*.²²

Eliel Aspelin-Haapkylä – suomenkielisen taidesanaston kehittäjä

Avainhenkilöksi suomenkielisen taidesanaston kehittämisessä nousi Eliel Aspelin (1847–1917). Hän työskenteli määrätietoisesti vakiinnuttaakseen suomen kielen tieteellisen julkaisemisen kieleksi. Aspelin (vuodesta 1906 Aspelin-Haapkylä) otti jo 1870-luvulla väitöskirjatyötään valmistellessaan tehtäväkseen erityisesti taidehistoriallisen kielen ilmaisujen kehittämisen. Pohjalaisen pappisperheen vesana Aspelin oli saanut ruotsinkielisen koulusivistyksen eikä hän hallinnut täysin suomen kieltä. Hänen tekstinsä kehittyi vuosien kuluessa lähes virheettömäksi. Aspelinilla on vahva tietoinen pyrkimys luoda suomalaisia oppisanoja korvaamaan vieraskielisiä. Osa hänen luomistaan sanoista vakiintui taidehistorian sanastoon, muutamat myös yleiskieleen.²³

Taidesanaston kehittymisen kannalta keskeistä oli nuoren Aspelinin tietoinen ja harkittu päätös julkaista väitöskirja suomen kielellä. Hän lähti laajalle opintomatkalle Saksaan ja Italiaan keväällä 1876. Väitöskirjantekijä pohti Firenzessä syksyllä 1876 paikkaansa suomalaisessa kulttuurielämässä. Hän koki tehtäväkseen ennen kaikkea vaikuttaa suomenkieliseen kirjallisuuteen, mutta sen ohella toki taidehistoriankirjoitukseenkin, koska hänen edustamansa tieteenala oli niin vähän viljelty.²⁴

Perheen piiristä Aspelin sai vahvaa tukea suomen kieleen siirtymisessä. Lanko Johan Ludvig Brummert kannusti Elieliä kesällä 1876 kirjoittamaan väitöskirja suomeksi. Perustelu oli kirjoitettu hurskain raamatullisin sanankääntein: ” -- älä kirjoita väitöstäsi Ruotsiksi, sillä se on oleva kaikille vanhurskaille sydämen suruksi, ja mutta niille pilkkaajille suureksi ylösnousemukseksi.”²⁵ Väittelijä pyrki kunnianhimoisesti laatimaan ”täydellisen sanaston estetiikkaa ja taidehistoriaa varten”²⁶.

22 Lönnrot 1880, 60; Vertaa ruotsinkielinen luettelo: Allmänna finska utställningen i Helsingfors 1876. Officiel katalog (1876). Kiitän esimerkin löytymisestä professori Taina Syrjämaata, joka esitelmöi Helsingissä 6.5.2011 järjestetyssä Esille. Muse- ja näyttelytutkimuksen forumin kolmannessa seminaarissa kysymisestä näyttelystä otsikolla Kansallisen ja kansainvälisen muuttuvat merkitykset – Suomen ensimmäinen monialainen näyttely Helsingissä vuonna 1876.

23 Saarenheimo 1980, 13; Ringbom 1986, 60.

24 SKS KIA, Eliel Aspelin-Haapkylän arkisto: Eliel Aspelin-Haapkylän kirjeenvaihtoa. Kokoelmat 87–88. Mf 1972:1. Eliel Aspelin J.R. Aspelinille 5.11.1876; Selkokari 2008, 14, 61–67.

25 SKS KIA, Eliel Aspelin-Haapkylän arkisto: Eliel Aspelin-Haapkylän kirjeenvaihtoa. Kokoelmat 91–93. Mf 1972:3.”Juuso”= Johan Ludvig Brummert Eliel Aspelinille 6.6.1876.

26 SKS KIA, Eliel Aspelin-Haapkylän arkisto: Eliel Aspelin-Haapkylän kirjeenvaihtoa. Kokoelmat 87–88. Mf 1972:1. Eliel Aspelin J.R. Aspelinille 22.12.1877.

Aspelin kehitti intensiivisesti suomalaista taidesanastoa väitöskirjatyön-
sä aikana. Hän lähetti ulkomailta kirjeidensä liitteenä puuttuvien suomen-
kielisten taidesanojen listoja veljelleen J. R. Aspelinille. Kielikonsultiksi
veljelleen hän suositteli kielentutkija Julius Krohnia tai Suomalaisen Kir-
jallisuuden Seuran sihteeriä Frans Wilhelm Rothstenia, joka oli niittänyt
mainetta ansiokkaan latinan sanakirjan laatijana. Etäältä välittäjän kautta
kirjeitse käyty kielikonsultaatio oli kuitenkin hankalaa. Avustajajoukon
oli vaikeaa ymmärtää listalla olevien irrallisten sanojen merkitystä. Sanas-
ton muodostamisen hankaluuksista johtuen J. R. Aspelin lupasi toimittaa
Elielin väitöskirjan lopullisen sanalistan tarkastettavaksi ennen painamista
vielä Viktor Löfgrenille ja Julius Krohnille. Kuvaavan esimerkin pulmalli-
sesta sanalistan haasteesta tarjoavat saksan *Styl* ja ruotsin *stil* -sanat, joille
helsinkiläinen sanastoraati yritti parhaansa mukaan löytää suomenkielistä
vastinetta. Rothstenin kanssa käydyssä keskustelussa oli noussut esille parsi-
sana, jonka J. R. Aspelin välitti tiedoksi veljelleen Pariisiin. Eliel kuitenkin
tyrmäsi ehdotuksen liian outona. Tyylin (*Styl, stil*) sijasta Aspelin käyttää
väitöskirjassaan taidetapa ja tapa termejä hylättyään Rothstenin tarjoaman
parsi-sanan. Periodityyleistä Aspelin kirjoittaa esimerkiksi käyttäen versio-
ta ”gotilainen tapa”.²⁷ Myöhemmin Aspelin on sovitellut ruotsin kielen *stil*-
sanalle myös käännösmuotoa laatu kuitenkin ottamatta sitä käyttöön.²⁸

Eliel Aspelinin vuonna 1878 ilmestynyt *Siipialttarit*-väitöskirja on en-
simmäinen suomenkielinen taidehistorian alaan liitettävissä oleva väitös-
kirja. Taidehistoria kuului yhtenä oppialana estetiikan ja nykyiskansain kir-
jallisuuden alaisuuteen.²⁹ Aspelinin väitös on tärkeä välietappi oppisanaston
kehityksessä, mutta myös havaintoesimerkki kirjasuomen kehityksen sen-
hetkisestä tilasta. Väitöskirja on kieleltään nykylukijallekin ymmärrettävää,
joskin sen ilmaisut ovat kankeita ja paikoin hapuilevia. Silmiinpistävimpiä
epätäsmällisyyksiä esiintyy sanojen täsmällisten merkitysten häilyvyydes-
sä. Esimerkiksi sanat rakenne ja rakennus eivät ole eriytyneet, vaan niitä
käytetään samaa merkitsevinä. Tämä kuvastuu esimerkiksi tutkimuskoh-
teen määrittelyssä: ”Siipialttareiksi sanotaan alttarille asetettuja, puusta
leikatuilla, useimmiten polykromisilla kuvilla tai maalauksilla varustettuja
rakennuksia tai tauluja”³⁰. Vastaavasti hän johtaa adjektiivin rakennukselli-
nen tarkoittaen arkkitehtonista (*architektonisch, arkitektonisk*) verraten sitä
termiin maalauksellinen³¹.

27 SKS KIA, Eliel Aspelin-Haapkyllän arkisto: Eliel Aspelin-Haapkyllän kirjeenvaihtoa. Kokoelmat 87–88. Mf 1972:1. Eliel Aspelin J.R. Aspelinille 22.12.1877 ja 12.1.1878; J. R. Aspelin Eliel As-
pelinille 3.1.1876; V. Löfgren, vuodesta 1906 Lounasmaa (1843–1909) oli Uuden Suomettaren
pitkäaikainen päätoimittaja; Aspelin 1878, 115.

28 SKS KIA, Eliel Aspelin-Haapkyllän arkisto: Taidekielen sanastoa. Muistiinpanoja. A 504. Merkin-
tä ”laatu = *stil*” on päiväämättömän ruotsalais-suomalaisen sanalistan reunamerkinnoissä.

29 Kuisma & Riikonen 2005, 10–11; Selkokari 2008, 76–77.

30 Aspelin 1878, 13.

31 Aspelin 1878, 115.

Aspelin laati väitöskirjansa liitteeksi suppeahkon suomalais-saksalais-ruotsalaisen taidesanaston. Runsaat sata sanaa sisältänyt kooste ei lunastanut niitä kunnianhimoisia tavoitteita, jotka väittelijä oli asettanut työelleen täydellisen sanaston laatijana.³²

Vahva pyrkimys löytää vierasperäisille sanoille suomalainen ilmaismuoto leimaa väitöskirjassa esiteltyä uudissanastoa. Monet näistä eivät vakiintuneet käyttöön. Näin on käynyt esimerkiksi maun (*Geschmack, smak*) käännökselle kauneuden aistiksi. Lönnrotin sanakirja sen sijaan tuntee maku-sanana. Aspelin on pohtinut maku-ilmaisua, mutta hän on hylännyt sen. Taidekielen sanastoa koskevissa muistiinpanoissa kyseiseen kohtaan on merkitty kysymysmerkki.³³ Fantasia kääntyy väitöskirjassa kuvaisvoimaksi. Aspelinilla on ilmeisesti ollut tietoinen pyrkimys löytää taiteeseen parhaiten sopiva käännösmerkitys, koska hän ei ole ottanut käyttöön vuonna 1853 ensiesiintynyttä sanaa mielikuvitus, joka saa Lönnrotin sanakirjassa rinnalleen myös vaihtoehtoisen sanan mielikuvailus.³⁴

Aspelinin urauurtavan väitöskirjan goottilaisen taiteen ja arkkitehtuurin rakenteellisia osia kuvaavista sanoista monet ovat vakiintuneet käyttöön: siipialttari, sivualttari, suippokaari, sädekehä ja tukikaari. Sanastoliitteessä esiintyy tuore uudissana kehys, kehykset (*Rahmen, ram*). Kehys-sana oli esiintynyt suomenkielisessä tekstissä ensikertaa vuonna 1865. Lönnrotin sanakirja ei tunne sanaa kehys, vaan esittää runsaan variaation raami-lainasanana adjektiivin- ja verbisovelluksista.³⁵

Eliel Aspelin oli osallistunut Suomen Muinaismuistoyhdistyksen taidehistoriallisen retkikunnan inventointimatkalle kesällä 1874. Tekstimuodoltaan tiivis, luettelomainen Rauman, Lapin (TL) ja Eurajoen kirkkojen kuvaus julkaistiin vuonna 1880 Kustaa Killisen Ulvilan kihlakuntaa koskevan arkeologisen raportin liitteenä. Aspelinin suomen kielessä näkyy pohjalaismurteen vaikutusta, esimerkiksi adjektiivin viheriä (vihreä) muodossa. Käytettyyn sanastoon kuuluu taiteilijaa merkitsevä taideniekka. Attribuutin Aspelin on kääntänyt muotoon eduskuva.³⁶

32 Aspelin 1878, 113–115; SKS KIA, Eliel Aspelin-Haapkyllän arkisto: Eliel Aspelin-Haapkyllän kirjenvaihtoa. Kokoelmat 87–88. Mf 1972:1. Eliel Aspelin J.R. Aspelinille 22.12.1877; Saarenheimo 2001, 29.

33 Aspelin 1878, 113; Lönnrot 1874, 1038.

34 Aspelin 1878, 114; Lönnrot 1874, 1068; SKS KIA, Eliel Aspelin-Haapkyllän arkisto: Taidekielen sanastoa. Muistiinpanoja. A 504. Merkintä ”maku = *smak* !/?!” on päiväämättömän ruotsalais-suomalaisen sanalistan reunamerkinnoissa.

35 Rapola 1960, 39; Lönnrot 1880, 327.

36 Killinen 1880; Aspelin 1880, 177, 183–184.

Ensimmäiset taidekirjakäännökset

Kansanvalistusseura ryhtyi julkaisemaan 1800-luvun lopulla yleissivistäviä kirjasia kulttuurihistorian alalta. Kirjanen julkaistiin useimmiten samanlaisesti sekä ruotsiksi että suomeksi, kuten esimerkiksi K. F. Ignatiuksen Pompeijia käsittelevä matkakirja. Kirjasten suomentajien tarkastelu osoittaa suomenkielisen sivistyneistön laajenemisen koululaitoksen suomalaistuksessa.

Suomenmielinen Karl Emil Ferdinand Ignatius (1837–1909) oli historiantutkija ja tilastotieteen menetelmien tarmokas edistäjä suomalaisessa tutkimuksessa. Hän johti virkatyönään Suomen Tilastollista päätoimistoa ja toimi aktiivisesti monissa suomalaisuusliikkeen keskeisissä järjestöissä, mm. Kansanvalistusseurassa ja Suomen Muinaismuistoyhdistyksessä. Kirjanen Pompeijista (1882) oli syntynyt edellisenä vuonna Italiaan suuntautuneen matkan sivutuotteena, ja näin se toteutti Kansanvalistusseuran periaatetta, jonka mukaan sivistyneistön tuli jakaa tietoaan ja kokemuksiaan kaikkien saataville. Ignatiuksen matkakirjan suomentaja Santeri Saarinen (1857–1914) oli Jyväskylän suomenkielisen lyseon kasvatti, joka suoritti akateemiset opintonsa Helsingin yliopistossa. Juristi Saarinen eteni urallaan senaattoriksi.³⁷

Kansanvalistusseura julkaisi useita käännöksiä Emil Nervanderin (1840–1914) ruotsiksi kirjoittamista yleistajuisista teoksista 1800-luvun lopussa. Tuottelias Nervander piti tärkeänä tiedonjakoa ja kansalaisten kasvattamista. Julkaisuillaan hän loi merkityksiä kansallisen menneisyyden merkiteoksille.³⁸ Nervanderin ruotsinkielisistä tietokirjoista käännettiin 1890-luvulla mm. kolmiosainen Italiaa esitellyt kokonaisuus³⁹. Nervanderin kirjojen käännökset tarjoavat aineiston taidesanaston kehityksen seuraamiseen.

Ensimmäisenä Nervanderin teoksista suomennettiin tietokirja *Katakombit Roomassa* (1883). Kirjan kääntänyt A. F. Hassell (1855–1911) oli Jyväskylän suomenkielisen lyseon kasvatti. Hassell suoritti maisterin tutkinnon 1882, ja hän palasi Jyväskylään 1886 lyseon venäjän kollegaksi. Hän toimi myös kirjailijana ja lehtimiehenä.⁴⁰ Käännös on sujuvaa suomea, jossa taidesanastoa käytetään taitavasti. ”Niin kuin olemme nähneet, ei wanhin kristillinen kirkko ollut laisinkaan suwaitsematon kauniita taiteita kohtaan, vaan päinvastoin kaunisti mielellään lukemattomilla maalauksilla ja mo-

37 Ignatius 1882a; Ignatius, 1882b; Luther 2000; Saarinen, Santeri, <http://www.helsinki.fi/ylioppilasmatrikkeli/1853-1899/henkilo.php?id=20529>.

38 Valkeapää 2007, 48–49.

39 Nervander 1894b; Nervander 1896a; Nervander 1896c.

40 Hassell, Antti Fredrik, <http://www.helsinki.fi/ylioppilasmatrikkeli/1853-1899/henkilo.php?id=20238>.

nilla veistokuvilla wainajien hautoja sekä yleensä katakombien kammioita ja käytäviä--.”⁴¹

Nervanderin varsinaiseen asiantuntijuusalueeseen kuulunut suomalais-taiteeskiajan kirkollista taidetta koskeva teoskaksikko julkaistiin 1887–1888. Ensimmäisen osan *Kirkollisesta taiteesta Suomessa keski-aikana* (1887) suomensi E. A. Hagfors (1859–1900), joka oli katakombijulkaisun kääntäneen Hassellin tavoin päässyt ylioppilaaksi Jyväskylän suomenkielisestä lyseosta. Maisterin tutkinnon suorittettuaan Hagfors asettui Sortavalaan, missä hän toimi Sortavalan seminaarin suomen ja ruotsin lehtorina vuodesta 1889 alkaen. Ernst A. Hagfors oli opetustyönsä ohella aktiivinen lehtimies.⁴² Jälkimmäisen osan Nervanderin *Kirkollisesta taiteesta Suomessa keski-aikana* (1888) käänsi J. H. Kala (1864–1929). Eteläpohjalainen Kala liittyi vuonna 1885 Kotikielen seuraan, jonka toimintaan hän osallistui aktiivisesti opiskeluvuosinaan. Kala valmistui maisteriksi Helsingin yliopistosta 1891. Myös Kala toimi lehtimiehenä. Myöhemmällä urallaan hän päätyi Rautatiehallituksen tilastokonttorin johtajaksi. Kala oli tehnyt kielentutkimusmatkan vepsäläisalueelle yhdessä E. N. Setälän kanssa.⁴³

Yleishyödyllisten toimijoiden lisäksi kaupallinen kustannustoiminta kiinnostui suomenkielisen taidekirjallisuuden julkaisemisesta. Helsingiläinen G. W. Edlund kustansi vuonna 1889 Philipp Schweitzerin käsikirjoituksen ruotsinkielisestä käännöksestä suomennoksen *Lyhykäinen silmäys Suomen kirjallisuus- ja taide-historiaan uusimpien lähteiden mukaan. Suomen kirjallisuus 19-vuosisadalla*. Teos sai tuoreeltaan murska-arvion.

Käsikirjoituksen laatija saksalainen Philipp Eduard Wilhelm Schweitzer (1846–1890) oli julkaissut aiemmin skandinaavista kirjallisuushistoriaa ja Islantia koskevat teokset. Suomalaisen taiteen historian oli kääntänyt ylioppilas Kustaa Pernaja. Eliel Aspelin teilasi perin juurin kömpelön suomennoksen nimimerkillä Sat sapienti Uudessa Suomettaessa lokakuussa 1889 julkaistussa kirja-arvostelussa. Aspelin syytti G. W. Edlundia kelvottoman tuotteen tarjoamisesta ostavalle yleisölle. Muitakin Edlundin painon teoksia oli moitittu huonosta suomen kielestä, mutta taiteen historia otti pohjakosketuksen kaikkiin aikaisempiin verrattuna. Kääntäjä Kustaa Pernaja (1862–1944) opiskeli Helsingin yliopistossa teologiaa. Hän jätti kirjallisen toiminnan ja työskenteli sittemmin muilla aloilla.⁴⁴ Käännös vilisee asiantuntemattomia sanavalintoja, alkuperäistekstin väärinymmärryksiä ja painovirheitä. Alkuperäinen laitos sen sijaan oli Aspelininkin mielestä asial-

41 Nervander 1883, 30 (suom. A. F. Hassell).

42 Nervander 1887; Hagfors, Ernst Arthur, <http://www.helsinki.fi/ylioppilasmatrikkeli/1853-1899/henkilo.php?id=20745>.

43 Nervander 1888; Kala, Juho Heikki, <http://www.helsinki.fi/ylioppilasmatrikkeli/1853-1899/henkilo.php?id=21284>; Tunkelo & Peltola 1951; Paunonen 1976, 317, 383, 420.

44 Pernaja, Kustaa, <http://www.helsinki.fi/ylioppilasmatrikkeli/1853-1899/henkilo.php?id=22102>.

linen ja arvokasta tietoa sisältävä esitys.⁴⁵ Eliel Aspelin omistama kappale Schweitzer-käännöksestä kuuluu nykyisin Jyväskylän yliopiston kirjaston kokoelmiin. Reunamerkinnot osoittavat lukijan vilpittömän harmistuksen heikkolaatuisen tekstin äärellä. Lyijy- ja punakynällä tehtyjä merkintöjä on runsaasti sivu sivulta.

Sanaston kehittämisen kannalta Aspelin ottaa hampaisiinsa Schweitzer-käännöksestä suuren määrän esimerkkejä virheellisistä sanavalinnoista ja vuosilukujen väärinkäsityksistä, jotka kaikkineen tekevän kirjan sisällöstä merkillisen ja jopa epäluotettavan. Esimerkiksi taiteilija-sana ei vielä 1880-luvun jälkipuolellakaan ollut täysin vakiintunut suomen kieleen. Pernajan käännöksessä toistuu vivahteeltaan virheellinen taituri merkitsemässä taiteilijaa. Niin ikään ammattinimike arkkitehti nimike saa rinnalleen version rakennustaituri. Aspelinin voimakasta reaktiota Schweitzer-käännöstä kohtaan selittänee osaltaan samaan aikaan valmisteilla ollut laaja käännöshanke, jossa hän itse toimi kielikonsulttina Wilhelm Lübken suurta taidehistoriallista teosta suomentaneelle Kaarlo Forsmanille. Edlundin kustantamo oli omalla kirjaprojektillaan kiusallisesti sivuuttanut Aspelinin johtavan asiantuntemuksen alalla.

Suomenkielinen taidehistorian yleisesitys julkaistaan

Suomalaisen Kirjallisuuden Seura oli etsinyt julkaistavakseen taiteeseen ja arkkitehtuuriin perehdyttävää teosta. Tavoitteena oli löytää ”sivistyneelle lukijalle soveltuva” teos. Valinta kohdistui saksalaisen Wilhelm Lübken (1826–1893) *Grundriss der Kunstgeschichte* -teokseen, jonka ensipainos oli ilmestynyt vuonna 1860. Lübken kirja oli osoittautunut suureksi kansainväliseksi myyntimenestykseksi: kymmenessä vuodessa siitä oli otettu 25 painosta, mikä edesauttoi sen arvon tunnustamista.

Kahtentoista vihkona yhdessätoista niteessä vuosien 1889 ja 1893 välisenä aikana julkaistu suomennos sai nimekseen *Taiteen historia pääpiirteissään*. Kaarlo Forsman teki käännöksen teoksen kymmenennestä, ns. *Jubiläums-Ausgabe*-painoksesta vuodelta 1887. Skandinavian taiteen osuutta Forsman täydensi Julius Langen tanskalaista Lübke-laitosta soveltaen.⁴⁶ Kaksiosaisena ilmestyneeseen kirjaan liitettiin lisäosana Eliel Aspelinin kirjoittama *Suomalaisen taiteen historia pääpiirteissään*, joka jäsentelytavassaan noudattaa Lübke-esikuvaa.

Wilhelm Lübke oli koko ikänsä ahkera kirjoittaja ja debatoija. Hän oli poikkeuksellisen tuottelias taidehistorioitsija, jonka kirjoja käännettiin

45 Sat sapienti [Aspelin, Eliel] 1889. Mitä yleisölle tarjotaan. Uusi Suometar 15.10.1889; Saarenheimo 2001, 29.

46 Lübke 1889–1890. [1], V–VI.

myös pohjoismaisille kielille. Lübke suuntaa teoksensa sivistyneelle lukijalle tarkoittaen lukijakunnallaan ns. *Bildungsbürger*-kategoriaa, johon karkeasti ottaen laskettiin mm. ajan taiteilijat, taidenähtävyyksistä kiinnostuneet matkailijat ja oppisivistystä hankkivat opiskelijat.⁴⁷

Suomentajaksi Suomalaisen Kirjallisuuden Seura valitsi Kaarlo Forsmanin (myöh. Koskimies). Forsman (1851–1918) oli koulumies ja kokenut kääntäjä. Hämeenlinnan normaalilyseon lehtori ansioitui antiikin kirjallisuuden uuraanuurtaneena suomentajana, mutta käänsi myös muita näytelmätekstejä, runoutta, kaunokirjallisuutta ja asiategstejä.⁴⁸

Forsmanin Lübke-suomennoksen toisen osan lopussa on terminologinen liite ”Taidekielen sanoja”.⁴⁹ Se sisältää liki 500 sanaa kattaen laajasti eri taiteenalueet ja tekniikat. Eliel Aspelin oli konsultoinut Forsmania sanaston laadinnassa ja toimittanut tekstin tarkastuksen. Aspelinin arkistossa on käsin kirjoitetuin merkinnöin täydennetty kopio sanastoliitteestä.⁵⁰ Sanaston täydennyksillä on ilmeisesti valmisteltu teoksen uutta painosta. Kehittyvä suomen kielen sanasto tulee esiin monivivahteisena Forsmanin sanastossa.

Tieteenalan nimi esiintyy Forsmanin käännöksessä muodossa taiteenhistoria, ei taidehistoria (*konstehistoria*, *Kunstgeschichte*). Valinnan syitä ei eritellä teoksessa. Ratkaisu on sinänsä kiinnostava, sillä Eliel Aspelin käyttää tieteenalatermejä estetiikki ja taidehistoria jo 1877 kirjeessään veljelleen J. R. Aspelinille.⁵¹

Taidehistorialle sittemmin leimallinen termi tyyli vakiintuu käyttöön Forsmanin Lübke-suomennoksessa. Sen ohella Forsmanin sanastoliite mainitsee Aspelinin väitöskirjassaan vuonna 1878 lanseeraaman käännöksen taidetapa. Forsmanin sanasto sisältää runsaasti arkkitehtuurin termistöä. Rakentamiseen liittyvää sanastoa oli kehitetty määrätietoisesti teknisen alan yhdistyksen tukemana. Leander Ikosen laatima rakennustermistön sanakirja oli ilmestynyt vuonna 1889.⁵² Forsmanin sanastossa rakennus saa rinnalleen muodon rakennos. Ikonen pitäytyy pelkästään muodossa rakennus. Forsmanilla termi rakenteellinen (*konstruktiv*) kääntyy nykymuotoiseen asuunsa. Holvirakenteiden erikoisterminä esitetään mm. holvinkaapu, joka on kuitenkin vakiintunut käyttötermiksi muodossa holvivaippa. Samoin suomennoksen esittämä termi holvinruoto on muuntunut muotoon holviruode, jota jo Aspelin käyttää Lübke-suomennoksen liiteosassa vuonna 1891(”--vyökaaret ja holviruodeet--”).⁵³

47 Karlholm1996, 92, 93–94, 134, 135.

48 Riikonen 2004.

49 Lübke 1893, 497–505 (liitteen laatija Kaarlo Forsman).

50 SKS KIA, Eliel Aspelin-Haapkyllän arkisto: Taidekielen sanastoa. Muistiinpanoja. A 504.

51 Katso viite 25.

52 Ikonen 1889.

53 Aspelin1891, 5.

Taideteoksen aiheen lajityyppi laatukuva (*genrebild*, *Genrebild*) kuuluu Kaarlo Bergbomin luomiin taidesanoihin. Laatukuva esiintyi Bergbomin tekstissä ensikertaa vuonna 1866.⁵⁴ Sana veistos oli tullut käyttöön 1800-luvun alkupuolella. Sanan yleistymiseen vaikutti *Uuden Kalevalan* (1849) seitsemännennen runon säepari ”veistän pirttini vetehen, vesi viepi veistoksen”. Veisto oli esiintynyt sanana jo vuoden 1778 almanakassa. Lönnrotin sanakirjassa esiintyvät sanat veistokuva ja veistos.⁵⁵ Forsman käyttää Lönnrotilta peräisin olevia suomen kielen kopiota ja kopioimista merkitseviä sanoja jäljennös, jäljentää. Lönnrotin sanakirjassa tosin vuodelta 1863 peräisin sanat esiintyvät vanhakantaisemmassa muodoissa jälennys, jälennös ja jälentö.⁵⁶

Forsman-käännös osoittaa, että omakielisistä sanoista esimerkiksi järjestelmä (*system*) oli jo vakiintumassa. Tosin sanaa on käytetty merkitsemässä eri asioita. Wolmar Schildt esitteli sanan uudissanojen listallaan 1842 merkitsemässä loogista järkipäätelmää ja lopputulosta. Schildt oli johtanut sanan järki-sanasta. Järjestelmä systemaattiseen jäsentämiseen ja järjestämiseen yhdistettynä on Agathon Meurmanin luomus vuodelta 1867.⁵⁷

Osa sanoista etsii vielä notkeimpia ilmauksiaan Forsmanin käännöksessä. Näin on esimerkiksi *målerisk*, *malerisch* adjektiivin kohdalla. Sille Forsman sovittelee käännösmuotoa maalauksentapainen, maalauksenomainen löytämättä vivahdetta maalauksellinen, jonka tosin jo Aspelin toi esille väitöskirjansa sanastoliitteessä.⁵⁸ Niin ikään naturalistinen kääntyy versioon luontomainen. Yksilöllinen saa rinnalleen vaihtoehdon yksileen-omainen (*individuel*).

Käännösversioiden monimuotoisuutta avaava esimerkki on ruotsin *konturer* ja saksan *Umriß* sanojen suomenkielisten vaihtoehtojen esittely. Ääriiviivat, hahmoviivat saavat rinnalleen myös käännökset hahmopiirteet tai -viivat. Muotoa ääripiirustus käytetään samaa merkitsevänä kuin termiä hahmopiirustus (*konturteckning*).

Osa Forsmanin kehittämistä suomennostermeistä ei ole vakiintunut suomen kieleen: Forsman kääntää hahmoa (*gestalt*, *Gestalt*) tarkoittavan sanan nykylukijalle käsittämättömään muotoon elohaamu. Se ei ole vakiintunut suomen kieleen, kuten ei myöskään perspektiivin suomennos etenemysnäöksi. Merkillinen on niin ikään nerouden (*genie*, *Genius*) käännös haltioksi ja pikkuhaltiaksi. Haltio kuuluu Gananderin vuonna 1786 julkaisemaan mytologiseen sanastoon.⁵⁹

54 Rapola 1960, 45.

55 Lönnrot 1880, 920; Häkkinen 2004, 1468.

56 Lönnrot 1874, 411; Rapola 1960, 36.

57 Rapola 1960, 36.

58 Aspelin 1878, 114.

59 Jussila 1998, 47.

Konkreettisuudessaan hilpeiltä vaikuttavat jotkut Forsmanin sanavalinnat, kuten kivenjystäjä (*stenhuggare*, *Steinmetz*, *-hauer*). Ruotsalaisperustainen sana tuomiokirkko on nykykielessä syrjäynyt Forsmanin tarjoamat saksalaisperustaiset vaihtoehdot doomi ja mynsteri.

Taiteen historia pääpiirteissään -teoskaksikkoa täydentävä Eliel Aspelinin kirjoittama liite *Suomalaisen taiteen historia pääpiirteissään* edustaa suomalaista kieliasua kaikessa korostavaa käännöstapaa. Tämä kuvastuu mm. ajalle ja sen ihanteille tyypillisessä tavassa kääntää hallitsijoiden ja tunnettujen kotimaisten taiteilijoiden ruotsalaisia etunimiä suomalaiseen asuun, kuten esimerkiksi Juhana Eerik Lindh, Juhana Knutson ja Maunu von Wright.⁶⁰

Vakiintuva suomenkielinen taidehistoria

Eliel Aspelin aloitti suomenkielisten taiteilijamonografioiden julkaisemisen 1800-luvun lopussa. Ensimmäisen vuonna 1888 ilmestyneen elämäkerran kohteena oli vain muutamia vuosia aikaisemmin Roomassa kuollut kuvanveistäjä Johannes Takanen (1849–1885). Runsaasti kuvitettu kirja on kieleltään sujuvaa suomea. Yleisäsu on nykylukijan silmin toki vanhahtava, mutta teksti on helppolukuista ja sanastoltaan monipuolista. Monet niistä uudissanoista, joilla oli alkuvaiheessa rinnakkaisia versioita, ovat Takasen elämäkerrassa vakiintuneet siihen muotoon, jossa ne nykyisinkin tunnetaan. Sana näyttely on vakiintunut ja sysännyt tieltään version näyttelö. Kirjassa käytetään sujuvasti esimerkiksi sanoja taidekokoelma ja taiteilija.⁶¹

Takasen taiteilijaelämäkerta oli painettu kööpenhaminalaisessa kirjapainossa vuonna 1888. Eliel Aspelin oli ryhtynyt aktiivisesti selvittämään mahdollisuutta perustaa suomalainen kirjapaino, ja hän toimikin aloitteentekijänä kustannusosakeyhtiö Otavan perustamisessa. Aspelin perusteli 1889–1890 hanketta tarpeella saada suomalainen kustannusyhtiö. Ensimmäisten uutuuksien joukossa Otavalta ilmestyi Aspelinin kirjoittama Werner Holmbergin elämäkerta (1890). Holmbergin taiteilijaelämäkerta on kieleltään sujuvaa ja sanastoltaan vivahteikasta, täsmällisiin ilmaisuihin pitäytyvää asiatekstiä. Aspelinin toiminta kansallisen taiteen kertomuksen luojana jatkui Elias Brennerin elämäkerralla, joka ilmestyi 1896.⁶²

60 Aspelin 1891.

61 Aspelin 1888.

62 Saarenheimo 2001, 30; Aspelin 1890; Aspelin 1896.

Suomalainen taidehistorian sanasto

Taidehistoriallisen sanaston muodostuminen noudattelee kirjasuomen kehitystä. 1840-luvulla luodut taidesanaston uudissanat, kuten Wolmar Schildtin taide tai Pietari Hannikaisen ja Paavo Tikkasen itämurretaustainen taideniekka, jonka sittemmin korvasi Kaarlo Bergbomin keksimä taiteilija, kuvastavat pyrkimystä luoda omaperäinen sivistyskieli. Kirjakielen kehityskulku poikkeaa tämän piirteen osalta esimerkiksi viron kielestä, joka on omaksunut kulttuurialojen erikoissanastoon runsaasti lainasanoja.

Suomen kieleen siirtyminen tulee esiin kulttuurisukujen, kuten Aspelinien perheen sisäisessä vuorovaikutuksessa 1860-luvulla. J. R. Aspelin kirjoitti veljelleen Elielille suomenkielisiä kirjeitä kielireskriptin jälkimainingeissa vuodesta 1864 alkaen. Siirtymävaiheessa veljekset tosin käyttivät myös ruotsia kirjeenvaihdossaan aina vuoteen 1876 saakka, jolloin monet Aspelinien sukupiirin jäsenistä veljesten tavoin siirtyivät määrätietoisesti valtaosin suomen käyttäjiksi. Eliel Aspelinin rooli suomeksi julkaisevana tutkijana nousi merkittäväksi 1870-luvulle ajoittuvassa taidekielen pioneerivaiheessa. Hän julkaisi ensimmäisen suomenkielisen taidehistorian alaa käsittelevän väitöskirjan vuonna 1878 ja antoi ensimmäisinä yliopistomiestä vuodesta 1882 eteenpäin opetusta vain suomeksi. Aspelin lunasti näin ne suomen kielen tasaveroisuuteen tähänneet velvoitteet, jotka oli sisällytetty vuoden 1863 kielisäädökseen.

Samaan aikaan suomenkielinen yliopistoon johtava koulujärjestelmä saavutti sen laajuuden, että akateemista opetusta voitiin antaa suomenkielisille ylioppilaille heidän äidinkielellään. Yliopiston vaikutuskentässä toimineista yhteisöistä etenkin suomen kielen kehittämistä edistäneet seurat vankistivat osaltaan erityissanaston muotoutumista eri tieteenaloille. Kirjasuomi saavutti eri tieteenaloilla, kuten laajasti ymmärretyn estetiikan alueella ilmaisullisen kypsyytensä, mikä näkyy myös suomenkielisen taidehistoriallisen kirjallisuuden julkaisumäärien kasvuna 1880- ja 1890-luvulla.

Kehittyvällä taidehistorian sanastolla oli luojiensa äidinkielestä johtuen vahva yhteys ruotsin kieleen. Ajan akateemiset kontaktit suuntautuivat suurimmalta osalta saksankieliseen tiedemaailmaan, joten sanastotyön pohjana ja innoittajana olivat ennen kaikkea saksankielisen taidehistorian luomat termit, joista huomattava osa oli ehtinyt saavuttaa ruotsin kieleen vakiintuneen ilmaisun. Erikoistermit olivat useimmiten käänöslainoja (laatukuva, vyökaari), kun taas yleiskieliseenkin käyttöön omaksutut sanat edustavat tyypillisesti omakielisiä uudissanoja (kehys, näyttely, taiteilija, yleisö).

Suomenkielinen taidehistoriallinen kirjallisuus sisälsi 1800-luvun loppuun mennessä useita lajityyppejä. Yleisesitys sekä länsimaisen että suomalaisen taiteen vaiheista oli saatavilla suomen kielellä. Yleistajuinen tietokirjallisuus, jonka julkaisemisen olivat ottaneet tehtäväkseen kansansi-

vistykselliset toimijat, sai rinnalleen kansallista historiaa ja taiteen historiaa kartoittavia antikvaariseen harrastukseen liittyviä erityisjulkaisuja. Kansallisen taiteen tarinaa piirsivät myös ensimmäiset 1800-luvun lopussa julkaistut suomenkieliset taiteilijaelämäkerrat.

Lähteet ja kirjallisuus

Painamattomat lähteet

Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran arkisto (SKS), Helsinki
Kirjallisuusarkisto (KIA)
Eliel Aspelin-Haapkyllän arkisto

Painetut lähteet ja tutkimuskirjallisuus

- Allmänna finska utställningen i Helsingfors 1876. Officiel katalog.* Helsingfors: Frenckell, 1876.
- Aspelin, Eliel 1878. *Siipialttarit. Tutkimus keskiajan taiteen alalla.* Helsinki.
- Aspelin, Eliel 1880. Kertomus Rauman, Lapin ja Eurajoen kirkkoista. Teoksessa Kallinen, Kust. 1880. *Kiinteitä muinaisjäännöksiä Ulvilan kihlakunnassa. Suomen Tiedeseuran myöntämällä matkarahoilla lueteltuja 1878.* (Bidrag till kännedom av Finlands natur och folk 33) Helsingfors: Finska vetenskapsocieten.
- [Aspelin, Eliel] = *Sat sapienti 1889. Mitä yleisölle tarjotaan.* Uusi Suometar 15.10.1889.
- Aspelin, Eliel 1891. *Suomalaisen taiteen historia pääpiirteissään.* Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Aspelin, Eliel 1888. *Johannes Takanen. Elämä ja teokset.* Helsinki.
- Aspelin, Eliel 1890. *Werner Holmberg. Elämä ja teokset.* Helsinki: Otava.
- Aspelin, Eliel 1896. *Elias Brenner. Tutkija ja taiteilija Kaarlejn ajalta.* Helsinki: Otava.
- Aspelin-Haapkyllä, Eliel 1906. *Suomalaisen teatterin historia 1. Teatterin esihistoria ja perustaminen.* (Suomalaisen kirjallisuuden seuran toimituksia 115) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- B[ergbom], K[aarlo] 1872. Muutamia sanoja nykyisistä teaterioloistamme. Kirjallinen Kuukausilehti. Maaliskuu 1872 nro 3.
- Godenhjelm, B. F. 1873. *Saksalais-suomalainen sanakirja = Deutsch-finnisches Wörterbuch.* (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 49) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Häkkinen, Kaisa 2004. *Nykysuomen etymologinen sanakirja.* Helsinki: WSOY.
- Ignatius, K. E. F. 1882a. *Ett besök i Pompeji. Reseminne af K. F. I.* (Folkupplysnings-sällskapets skrifter 36) Helsingfors: Folkupplysnings-sällskapet.
- Ignatius, K. E. F. 1882b. *Käynti Pompejissa. Matkamuistelma.* Suom. Santeri Saarienen. (Kansanvalistusseuran toimituksia 36) Helsinki: Kansanvalistusseura.
- Ikonen, Leander 1889. *Svensk-finsk-tysk-engelsk ordförteckning öfver byggnadstermer enligt uppdrag af Tekniska föreningen i Finland.* Kuopio.

- Junnila, Olavi 1987. Autonomian rakentamisen ja kansallisen nousun aika. Teoksessa *Suomen historia* 5. 2. painos [Espoo]: Weilin + Göös.
- Jussila, Raimo 1998. *Vanhat sanat. Vanhan kirjasuomen ensiesiintymiä*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Kotimaisten kielten tutkimuskeskus.
- Karlholm, Dan 1996. *Handbäckernas konsthistoria. Om skapandet av "allmän konsthistoria" i Tyskland under 1800-talet*. Stockholm: Östlings bokförlag Symposion.
- Kaukonen, Väinö 1982. *1800-luvun Kuopio ja kansallinen kulttuuri*. (Suomi 124) Helsinki: Suomalaisen kirjallisuuden seura.
- Killinen, Kust. 1880. *Kiinteitä muinajäännöksiä Ulvilan kihlakunnassa. Suomen Tiedeseuran myöntämällä matkaraheilla lueteltuja 1878*. (Bidrag till kännedom av Finlands natur och folk 33) Helsingfors: Finska vetenskapssocieten.
- Kuisma, Oiva & Riikonen, H. K. 2005. Johdanto. Teoksessa *Estetiikan synty*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Leskinen, Heikki 1993. Wolmari Kilpinen. Sanaseppo ja oikeinkirjoituksen uudistaja. Teoksessa *Wolmar Schildt: "tieteen ja taiteen isä"*. Jyväskylä: Atena.
- Liikanen, Ilkka 1995. *Fennomania ja kansa. Joukkorjestytyksen läpimurto ja Suomalaisen puolueen synty*. (Historiallisia tutkimuksia 191) Helsinki: Suomen historiallinen seura.
- Luther, Georg 2000. Ignatius, Karl Ferdinand (1837–1909). *Kansallisbiografia-verkkojulkaisu*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. <http://www.kansallisbiografia.fi/kb/artikkeli/3489/>. (Viitattu 23.4.2012).
- Lübke, Wilhelm 1889–1893. Taiteen historia pääpiirteissään 1. Suom. Kaarlo Forsman. (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 80:1) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Lübke, Wilhelm 1889–1893. Taiteen historia pääpiirteissään 2. Suom. Kaarlo Forsman. (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 80:2) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Lönnrot, Elias 1874. *Suomalais-ruotsalainen sanakirja = Finskt-svenskt lexikon. 1. delen A–M*. Helsingfors: Finska litteratur-sällskapet
- Lönnrot, Elias 1880. *Suomalais-ruotsalainen sanakirja = Finskt-svenskt lexikon. Jälkimmäinen osa N–Ö*. Helsingfors: Finska litteratur-sällskapet.
- Nervander, Emil 1883a. *Roms katakomber*. (Folkupplysnings-sällskapets skrifter 38) Helsinki: Folkupplysnings-sällskap.
- Nervander, Emil 1883b. *Katakombit Roomassa*. Suom. Antti Fredrik Hassell. (Kansanvalistus-seuran toimituksia 38) Helsinki: Kansanvalistus-seura.
- Nervander, Emil 1887a. *Den kyrkliga konsten i Finland under medeltiden. 1*. (Folkupplysnings-sällskapets skrifter 58) Helsingfors: Folkupplysnings-sällskapet.
- Nervander, Emil 1887b. *Kirkollisesta taiteesta Suomessa keski-aikana 1*. Suom. Ernst Artur Hagfors. (Kansanvalistus-seuran toimituksia 58) Helsinki: Kansanvalistus-seura.
- Nervander, Emil 1888a. *Den kyrkliga konsten i Finland under medeltiden 2*. (Folkupplysnings-sällskapets skrifter 63) Helsingfors: Folkupplysnings-sällskapet.
- Nervander, Emil 1888b. *Kirkollisesta taiteesta Suomessa keski-aikana. 2*. Suom. Juho Heikki Kala. (Kansanvalistus-seuran toimituksia 63) Helsinki: Kansanvalistus-seura.
- Nervander, Emil 1894a. *Italien 1*. (Geografiska bilder 19. Folkupplysnings-sällskapets skrifter 88) Helsingfors: Folkupplysnings-sällskapet.
- Nervander, Emil 1894b. *Italia 1*. Suom. Amanda Lydia Granfelt. (Maantieteellisiä kuvaelmia 19. Kansanvalistus-seuran toimituksia 88) Helsinki: Kansanvalistus-seura.

- Nervander, Emil 1895. *Italien 2.* (Geografiska bilder 20. Folkupplysningssällskapets skrifter 94) Helsingfors: Folkupplysningssällskapet.
- Nervander, Emil 1896a. *Italia 2.* Suom. Amanda Lydia Granfelt. (Maantieteellisiä kuvaelmia 20. Kansanvalistus-seuran toimituksia 94) Helsinki: Kansanvalistus-seura.
- Nervander, Emil 1896b. *Italien 3.* (Geografiska bilder 21. Folkupplysningssällskapets skrifter 96) Helsingfors: Folkupplysningssällskapet.
- Nervander, Emil 1896c. *Italia 3.* Suom. Amanda Lydia Granfelt. (Maantieteellisiä kuvaelmia 21. Kansanvalistus-seuran toimituksia 96) Helsinki: Kansanvalistus-seura.
- Paunonen, Heikki 1976. Kotikielen Seura 1876–1976. Virittäjä 1976.
- Rapola, Martti 1960. *Sanojemme ensiesiintymiä Agricolasta Yrjö Koskiseen. Valikoima.* Helsinki: Suomalaisen kirjallisuuden seura.
- Renvall, Gustaf 1826. *Suomalainen sana-kirja. Lexicon linguae finnicae cum interpretatione duplici, copiosiore latina, brevior germanica.* Tomus 1–2. Aboae: Typis Frenckellianis.
- Riikonen, H. K. 2004. Koskimies, Kaarlo (1851–1918). *Kansallisbiografia-verkkokauskaisu.* Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. <http://www.kansallisbiografia.fi/kb/artikkeli/8604/>. (Viitattu 24.1.2012).
- Ringbom, Sixten 1986. *Art History in Finland Before 1920. The History of Learning and Science in Finland 1828–1918.* Helsinki: Societas scientiarum Fennica.
- Rommi, Pirkko 1987. Suomalaisuuden nousu. Teoksessa *Suomen historia* 5. 2. painos [Espoo]: Weilin + Göös.
- Rothsten, F. W. 1864. *Latinalais-suomalainen sanakirja. Koulujen tarpeeksi.* Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Ruutu, Martti 1980. Kulttuurikehityksen yleislinjat. Teoksessa *Suomen kulttuurihistoria* 2. Porvoo: WSOY.
- Saarenheimo, Eero 1980. *Kirovuosien kronikka. Otteita professori Eliel Aspelin-Haapkyllän päiväkirjasta vuosilta 1905–1917.* (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 357) Helsinki: Suomalaisen kirjallisuuden seura.
- Saarenheimo, Eero 2001. Kun taidekirja rupesi puhumaan suomea. *Bibliophilos* 4/2001.
- [Schildt, Wolmar] = Kilpinen, W. 1842. Förslag till nya ordbildningar i Finskan. Helsingfors Morgonbladet 28.7.1842.
- Selkokari, Hanne 2008. *Kalleuksia isänmaalle: Eliel Aspelin-Haapkyllä taiteen keräilijänä ja taidehistorioitsijana.* (Suomen Muinaismuistoyhdistyksen aikauskirja 115) Helsinki: Suomen Muinaismuistoyhdistys.
- Tommila, Päiviö 2001. Kansallisen tiedeyliopiston alku. Teoksessa *Suomen tieteen historia* 1. *Tieteen ja tutkimuksen yleinen historia 1880-luvulle.* Porvoo: WSOY.
- Tunkelo E. A. & Peltola, Reino 1951. *Näytteitä äänis- ja keskivepsän murteista.* Keränneet E.N. Setälä ja J. H. Kala. Julk. ja suom. E. A. Tunkelo apunaan Reino Peltola. Helsinki Suomalais-ugrilainen seura.
- Vakkari, Johanna 2007a. *Focus on Form, J. J. Tikkanen, Giotto and Art Research in the 19th Century.* (Suomen Muinaismuistoyhdistyksen aikauskirja 114) Helsinki: Suomen Muinaismuistoyhdistys.
- Vakkari, Johanna 2007b. *J. J. Tikkanen and the Teaching of Art History.* Teoksessa *The Shaping of Art History in Finland.* Ed. by Renja Suominen-Kokkonen. (Taidehistoriallisia tutkimuksia 36) Helsinki: – Helsinki: Taidehistorian seura.

Valkeapää, Leena 2007. Emil Nervander as a Pioneer of Finnish Art History and Antiquarian Interests in Finland during the Last Decades of the 19th Century. Teoksessa *The Shaping of Art History in Finland*. Ed. by Renja Suominen-Kokkonen. (Taidehistoriallisia tutkimuksia 36) Helsinki: Taidehistorian seura.
Yleinen Suomen Näyttelö Helsingissä 1876. Wirallinen luettelo. Helsingissä, 1876.
Ylioppilasmatrikkeli 1853–1899. Verkkojulkaisu. Helsingin yliopisto. <http://www.helsinki.fi/ylioppilasmatrikkeli/1853–1899/>

SUMMARY

Who came up with the Finnish terms for ‘taide’ and ‘taiteilija’ (art and artist)? The origins of Finnish art history terminology

The article examines the emergence of Finnish art terminology. The research material comes from monographs relevant to art history published in the late 1800s. The research examines which languages provided the inspiration for drawing up their Finnish language equivalents.

The formation of art history vocabulary followed the development of written Finnish language. Doctor Wolmar Schildt (1810–1893), from Jyväskylä, created a great deal of vocabulary of significance for the art world in the 1840s, notably the original Finnish word for art itself, *taide*. After that, many phenomena from the art world found their own versions in the Finnish language by the 1880s. This language development reflects an endeavour to create an original cultural language. The development of the written language differs in respect to this feature for example from Estonian, which has adopted many loan words from other languages in its own specialist cultural vocabulary.

In developing the new artistic vocabulary, one of the most active proponents was Eliel Aspelin (1847–1917) (later Aspelin-Haapkylä), who published the first Finnish-language art history dissertation in 1878 and gave lectures from 1882 onwards in Finnish only. Aspelin carried out his duties in both Finnish and Swedish equally as he was obligated to do, under the language statutes of 1863.

Written Finnish was achieved in different disciplines, such as in the maturity of expression found in aesthetics, which is reflected in the growth of publications in art history literature in the 1890s. The largest translation project between 1889 and 1893 was the translation into Finnish of Wilhelm Lübke’s work in German *Grundriss der Kunstgeschichte*.

The evolving art history vocabulary, due to the language of its creators had a strong connection with the Swedish language. At the time most academic contacts were directed towards the German academic world, so that the basis of the vocabulary work and its inspiration came above all from German originated art history terms, many of which managed to achieve consistent expression in the Swedish language. Special terms were mostly loan word translations, while the words adopted for general language use related to art were typically closer to the Finnish national language.